

UOT: 39:392.2:321.12

GƏNCƏ ƏHALİSİNİN NİKAH ADƏTLƏRİ HAQQINDA

©2025

ƏSƏD ƏLİYEV*, BAHAR ƏMƏNOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0007-5645-2283; e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0007-5011-7820; e-mail: baharamanova@bk.ru
<https://doi.org/10.59849/3105-3653.2025.1.140>

Xülasə: Məqalə Gəncə əhalisi arasında mövcud olan nikah formalarına (monoqam-tək kəbinlilik və poliqa – iki arvadlılıq), qaydalarına (ekzoqam-yad və endoqam-qohum), adətlərinə (göbəkkəsmə, levirat, sororat və kuzen), üsullarına (qız qaçırma və elçilik yolu ilə) həsr olunmuşdur. Burada qeyd edilir ki, aparılan etnoqrafik araşdırma keçmişdə bölgə əhalisi arasında mövcud olan bəzi nikah qaydalarının sıradan çıxdığını göstərir. Məqalədə keçmiş ailə məişəti ilə müasir ailə məişəti arasındakı fərqlər göstərilir, nikahla bağlı bəzi məsələlərin digər türk xalqlarının nikah qaydaları ilə üst-üstə düşməsindən, habelə, ailədaxili münasibətlərdən söhbət açılır.

Açar sözlər: Gəncə əhalisi, nikah qaydaları, məqbul sayılmayan nikahlar, nikahla bağlı məsələlərin müasir vəziyyəti, ailədaxili münasibətlər

ABOUT THE MARRIAGE CUSTOMS OF THE POPULATION OF GANJA CITY

©2025

ASAD ALIYEV*, BAHAR AMANOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0009-0007-5645-2283; e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0009-0007-5011-7820; e-mail: baharamanova@bk.ru

Abstract: The article is about the existing forms of marriage (monogamy-monogamy and polygamy-bigamy), rules (exogamous-stranger and endogamous-relative), customs (umbilical circumcision, levirate, sorority and cousin), methods (by abduction and embassy) existing among the population of Ganja dedicated. It is noted here that the conducted ethnographic research shows that some of the marriage rules that existed among the population of the region in the past have fallen into disrepair. The article shows the differences between the past family life and the modern family life, the overlap of some issues related to marriage with the marriage rules of other Turkish nations, as well as domestic relations are discussed.

Keywords: *Ganja population, marriage rules, unacceptable marriages, modern state of marriage-related issues, family relations*

О БРАЧНЫХ ОБЫЧАЯХ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ГЯНДЖИ

©2025

АСАД АЛИЕВ*, БАХАР АМАНОВА*

*Институт Истории и Этнологии НАНА имени А.А.Бакиханова
ORCID: 0009-0007-5645-2283; e-mail: esed.eliev.2020@mail.ru

*Институт Истории и Этнологии НАНА имени А.А. Бакиханова
ORCID: 0009-0007-5011-7820; e-mail: baharamanova@bk.ru

Резюме: В статье говорится о некоторых всё ещё встречающихся в г. Гянджа формах брака (о моногамии-единобрачии и полигамии-двоежёнстве), брачных правилах (об экзогамии – чужеродных и эндогамии – близкородственных браках), обычаях (пупочное обрезание, левират, сорорат и кузенный брак) и других действиях, связанных с заключением брака (путём похищения невесты и сватовства). В статье отражены результаты проведённых этнографических исследований, основным содержанием которых являются устаревшие правила брачного союза, современем пришедшие в упадок. В статье показаны отличия между прошлой и современной семейной жизнью, совпадение некоторых вопросов, связанных с браком, с брачными правилами других тюркских народов, а также обсуждены бытовые отношения.

Ключевые слова: население Гянджи, правила заключения брака, недопустимые браки, современное состояние вопросов брака, семейные отношения

Giriş

Dövründən, zamanından asılı olmayaraq, insanların həyatında xüsusi mərhələ və əlamətdar hadisə hesab edilən nikahla bağlı məsələlərin etnoqrafik-etnoloji baxımından araşdırılması xalqın hərtərəfli öyrənilməsinə əməli təkan verir. Azərbaycan xalqının, eləcə də onun tərkib hissəsi olan Gəncə şəhər əhalisinin ailə məişətində mühüm rol oynayan ənənəvi nikah münasibətləri özünü bir neçə istiqamətdə göstərirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatlarda¹ vurğulanan, təcəssümünü tapan nikahla bağlı aşağıdakı ümumi təsnif bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Nikah formaları: monoqam (tək kəbinlilik) və poliqam (ikiarvadlılıq); nikah qaydaları: ekzoqam (yad) və endoqam (qohum²); nikah adətləri: göbəkkəsmə –

¹ Qiyasəddin Qeybullayev. *Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)*. 2 hissədə. I hissə. Bakı, "Elm", 1994, s.121.

² Əsəd Əliyev. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)*. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, s.25.

beşikləmə, levirat, sororat və kuzen; nikahagirmə üsulları: qızqaçırma və elçilik yolu ilə.

Gəncə şəhər əhalisindən əldə etdiyimiz məlumata əsasən, qədimlərdə burada poliqam nikahlara rast gəlinə də, sonrakı dövrlərdə əsas nikah forması tək kəbinlilik (monoqam) olmuşdur. Birinci arvadın üstünə ikinci arvad gətirilməsinə şəhərdə çox az hallarda təsadüf edilmişdir. Səbəb olmadan ikinci qadınla evlənənlərə qohum-əqrəbə, dost-tanış mənfi münasibət göstərər, qonşular rixşəndlə baxar və bəzən toy-nişan mərasimlərinə çağırmazdılar.

Aldığımız bilgiyə görə, əgər kişinin birinci qadını vəfat edərdisə və yaxud ana olmaq imkanından məhrum idisə, onda ərin (birinci qadının öz razılığı əsasında) ikinci qadınla evlənməsi məqbul sayılırdı. Digər tərəfdən isə, ikinci evliliyə şərait yaradan birinci qadının qız uşaqları olsa da, oğlan övladının olmaması idi.

Etnoqrafik ədəbiyyatın³ soracağına və Gəncə şəhər sakini Elmira Kamal qızı Əsədovanın verdiyi məlumata görə, anası danışmış ki, üstünə ikinci arvad alınan birinci qadın müstəsna hallarda ər evində qalardı. Bu o zaman baş verərdi ki, ya onun qohum-əqrəbadan, bacı-qardaşdan heç kəsi olmazdı, ya da boşanıb ata evinə dönməyi nəsil-nəcəbətinə əskiklik sayardı.

Əldə edilən məlumatlar göstərir ki, uşağı olmayan qadının özü bəzi hallarda “ərinə ikinci arvad almasını təklif etmiş və ərinin razılığı ilə ailədə qalıb ev işlərində əsas rol oynamış, günüsü ilə mehriban dolanmış, hətta ərinin ikinci arvaddan olan uşaqlarına öz doğma övladları kimi münasibət bəsləyərək onların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur”.⁴

Bu yerdə mərhum etnoqrafımız, ailə məişətimizin dəyərli tədqiqatçısı mərhum Q.Qeybullayevin ikiarvadlıqla bağlı dediyi bir fikri xatırlayırıq. 1993-cü ildə bizimlə söhbət zamanı o dedi ki, “ikiarvadlılıq əslində bir nikah forması kimi mövcud olmamışdır, çox az hallarda birarvadlılıq (monoqamiya) ikiarvadlılığa (poliqamiyaya) çevrilmişdir. Araşdırmaların nəticəsi onu göstərir ki, XIX əsrdə azərbaycanlılar içərisində nikahın əsas və yeganə forması təkəbinlilik idi”. Bununla belə, Q.Qeybullayev monoqamiyanın da qüsurlu olduğunu sadaladı. Məsələn, monoqamiyanın poliqamiyaya çevrilməsi, qızların erkən yaşlarında ərə, ələlxüsus da tanımadıqları, görmədikləri, istəmədikləri oğlanlara verilmələri və s. Məhz bu kimi məsələlər monoqamiyanın zəif cəhətlərindən idi.

Yeri gəlmişkən deyək ki, XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində 10-13 yaşlı qızların nikaha girməsi barədə etnoqrafik ədəbiyyatlar məlumat versə də, bu qaydanın Gəncə əhalisi üçün yad olduğunu görürük. Bunu şəhərin yaşlı adamları ilə keçirdiyimiz sorğular zamanı əldə etdiyimiz bilgiler də təsdiq edir.

İkinci arvad almaq istəyənlər barədə “Qurani-Kərim”də belə bir xatırlatma var: “Əgər bir arvadın yerinə başqa bir arvad almaq istəsəniz, onlardan birinə (birinciyə) çoxlu mal vermiş olsanız da ondan heç bir şey geri almayın! Məgər bu malı böhtan atmaq və aşkar bir günah iş görməklə gerimi alacaqsınız?! Siz onu necə

³ Əsəd Əliyev. **XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)**. 2012, s.26.

⁴ Qəzənfər Rəcəbli. **Nikah**. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. II c. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.310.

geri ala bilərsiniz ki, (vaxtilə) bir-birinizlə yaxınlıq etmişdiniz və onlar (qadınlarınız) sizdən möhkəm əhd-peyman almışdır” (Qurani-Kərim. Ən-Nisa surəsi, ayə 20-21).

Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərindəki kimi, keçmişdə Gəncədə də ekzoqam və endoqam nikah qaydaları mövcud olmuşdur. Tədqiqatçılara görə, ekzoqamiya bütün dünya xalqları üçün səciyyəvidirsə, endoqamiya nikah qaydası bütün xalqlara şamil edilə bilməz. Endoqamiya nikah qaydasına ən çox Azərbaycanda, Qafqazda,⁵ eləcə də Gürcüstan azərbaycanlıları – türkləri arasında rast gəlinmişdir.⁶

Ədəbiyyat materialları göstərir ki, islamaqədərki dövrlərdə bəzi xalqlarda, o sıradan da Sibir və Orta Asiya türklərində qohumlar arasında nikah bağlantısına yol verilmirdi.⁷ Qohumla nikaha girilməməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bəzi boylarında da özünə yer almışdır.⁸

Məqbul sayılmayan nikahlar haqqında “Qurani-Kərim”də də bilgi verilir: “... analarınız, qızlarınız, bacılarınız, bibiləriniz, xalalarınız, qardaş və bacılarınızın qızları, süd bacılarınız, arvadlarınızın anaları və yaxınlıq etdiyiniz qadınlarınızın himayənizdə olan qızları (ögey qızlarınız) ilə evlənmək haram edildi. Öz belinizdən gələn oğullarınızın arvadları ilə evlənmək və iki bacını birlikdə almaq da sizə haramdır” (Qurani-Kərim. Ən-Nisə surəsi, ayə 23).

Tanış olduğumuz etnoqrafik ədəbiyyat materialları və əhali arasında aparılan sorğudan açıqlanır ki, Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncədə də qohum nikahlar özündə dörd nikah qaydasını, məsələn, dayı oğlu ilə bibi qızı və bibi oğlu ilə dayı qızı (kroskuzen); əmi oğlu ilə əmi qızı və xala oğlu ilə xala qızı (ortokuzen) arasındakı nikahları birləşdirirdi.⁹

Etnoqraf alim H.Q.Qədirzadə yazır ki, qədim oğuzlarda, xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qohumlar arasında nikah bağlanması təqdir edilmirdisə, islamın güclənməsi ilə türk xalqları arasında belə nikahlar artmışdır.¹⁰ Əmi oğlu ilə əmi qızı arasındakı nikahla bağlı etnoqraf alim Q.Qeybullayev qeyd edir ki, “... kiçik ailələrdə qızın əmisi oğluna əri verilməsində rol oynayan iqtisadi amil keçmişdə bacının öz qardaşı ilə birlikdə ata mirasının və torpağın bərabər payçısı, kişi varis olmadıqda isə bu mirasın tam sahibi olması idi. Məhz mirasın başqa nəslə keçməməsi üçün qızı öz qohumuna, birinci növbədə əmisi oğluna ərə verirdilər”.¹¹ Onu da

⁵ Сакинат Гаджиева. **Семья и брак у народов Дагестана в XIX – начале XX вв.** Москва, Наука, 1983, с.206-207.

⁶ Əsəd Əliyev. **XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat).** 2012, s.27.

⁷ Виктор Максимович Жирмунский. **Тюркский героический эпос.** Избранные труды. Ленинград: Наука, 1974, с.263. **Семейная обрядность народов Сибири: опыт сравнительного изучения.** Москва, Наука, 1980, с.15-24.

⁸ **Kitabi-Dədə Qorqud.** Bakı, “Yazıçı”, 1988, s.52, 85, 265 s.

⁹ Əsəd Əliyev. Göstərilən əsəri, s. 28.

¹⁰ Hacı Qadir Qədirzadə. **Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında).** Bakı, “Elm”, 2003, s. 21.

¹¹ Qiyasəddin Qeybullayev, **Azərbaycanlılarda ailə və nikah.** 2 hissədə. I hissə. Bakı, “Elm”, 1994, s.141.

deyə ki, bəzi türk xalqlarında, məsələn, türkmənlərdə əmi oğlu və əmi qızı nikahından daha çox dayı oğlu ilə dayı qızı birləşməsinə üstünlük verilirdi.¹²

Bir qrup Gəncə əhalisi ilə keçirdiyimiz sorğudan bəlli olur ki, 20-30 il bundan əvvəl əmi oğlu ilə əmi qızı arasında bağlanan nikahlara rast gəlinməyə də, sonralar belə evliliklərə mənfi münasibət göstərilmişdir. Şəhər sakini Sədi İsmayıl oğlu Mirzəyevin söylədiyinə görə, qan qohumu, yəni əmisi qızı ilə evlənmə, ailə quran şəxslərlə isti münasibət saxlanılmazdı. Qohum-qonşular “əmi qızı bacıdı, öz bacısı ilə ailə quranla üz-üzə gəlmək, rastlaşmaq xoş deyil”, – deyərdilər. Buna baxmayaraq, belə nikahlara şəhər əhalisi içərisində ara-sıra indi də rast gəlinməkdədir.

Gəncə əhalisi içərisində digər nikah bağlantısı xala oğlu ilə xala qızı birləşməsi olmuşdur. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd edilir ki, xala oğlu ilə xala qızı arasındakı nikahların əsas səbəbkarı bir-biri ilə isti münasibətdə, gəliş-gedişdə, əlaqədə olan bacılar idi.¹³ Məhz iki bacı arasındakı mehriban davranış, qırılmaz əlaqə, səmimiyyət onların uşaqlarına da sirayət edirdi. Və zaman keçdikcə bu yaxınlıq xala uşaqları arasında qarşılıqlı məhəbbətə çevrilirdi. Ailə məişəti ilə bağlı sorğularımızı cavablandıran Heydər (Boran) Yusif oğlu Tağıyevin söhbət əsnasında ata və anasının xala uşağı olduqlarını deməsi də elə bunun bariz nümunəsidir.

Araşdırıcılara görə, “ailədaxili münasibətlərdə, xüsusən qaynana-gəlin münasibətlərində qaynananın rolunun artması, tayfadaxili münasibətlərdə qan qohumluğu məsələsinin zəifləməsi süd qohumları arasındakı nikahlara üstünlük verilməsinə gətirib çıxarmışdır”.¹⁴

Toplanan məlumatlardan görünür ki, Azərbaycan ərazisində, o cümlədən də onun ayrılmaz tərkib hissəsi və qədim şəhərlərindən biri olan Gəncədə qohumla bağlanan nikahlar sırasına dayıoğlu ilə bibiqızı arasındakı nikah (kroskuzen) də daxil idi. Belə nikaha səbəb ailədə dayının əziz tutulması, ona güvən hissəsinin güclü olması göstərilirdi. Təsədüfi deyil ki, lap kiçik yaşlarından uşaqlar dayının canına and içir, onlara daha çox isinişirdilər. Özü də, bacı uşaqlarının evləndirilməsində, toy-nişan gününün təyin edilməsində və ya digər məsələlərin həllində dayının sözü dinlənilmiş, onun məsləhəti əsas götürülmüşdür. Bu barədə M.N.Serebryakovun fikri də maraqlıdır. O, mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, ta qədim zamanlardan türklər arasında bacının oğul və qızının evləndirilməsində dayı xüsusi rol oynayır.¹⁵ Dayıya xoş münasibət, onun sözünü tutmaq, toy-nişan mərasimlərində məsləhətini dinləmək Gəncə əhalisi arasında indi də davam etməkdədir.

¹² Галина Петровна Васильева. Туркмены нохурлы. **Среднеазиатский этнографический сборник**. Вып. 1. Москва: Изд-во АН СССР, 1954, с. 194, с. 82-215.

¹³ Nərgiz Quliyeva. **Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti**. Bakı, “Elm”, 2005, s.174.

¹⁴ Hacı Qadir Qədirzadə. **Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında)**. 2003, s. 23.

¹⁵ Мэри Низамовна Серебрякова. **О некоторых пережитках материнского рода и ранних форм семейно-брачных отношений у турок Малой Азии**. Страны и народы Востока. Вып. 8. Москва, с.249.

Qohum nikahlar XX əsrin ortalarına kimi Dağıstan xalqları arasında da yayılmışdır.¹⁶ Bu cür nikahların Azərbaycan türkləri, həmçinin, Cənubi Qafqaz müsəlmanları arasında varlığından A.Zaxarov¹⁷ və M.M.Kovalevski¹⁸ də bəhs etmişdir.

Gəncə şəhər sakini Ruziyə Quliyevanın verdiyi məlumata görə, bəzən qohumla ailə quran, nikah bağlantısında olan qızların narazılığı da eşidilirdi. Hətta bu narazılıq bayatıya çevrilərək dillərə düşürdü:

Qamışlıq qalın oldu,
Ayağım yalın oldu.
Mən qohuma gəlməzdim,
Verənlər zalım oldu.

Yuxarıdakı bayatıdan da göründüyü kimi, əksər hallarda qohum nikaha qızlar arasında yaxşı baxılmamış, onlar müəyyən yolla bu izdivaca etirazlarını bildirmişlər.

Yeri gəlmişkən deyək ki, adıgeylərdə həm ana, həm də ata soyadından olan qızlarla nikaha girmirdilər. Eyni soyadı daşıyan qohum üzvlər arasında nikah bağlanması qəti qadağan idi.¹⁹ Bu qaydaya inqışlar da əməl etmiş və onlar qohumlar arasında nikah bağlantısına qəti yol verməmişlər²⁰.

Gəncə əhalisinin keçmiş ailə məişətində “bəşikkərtmə”, “bəşikkəsmə”, “gö-bəkkəsmə” və ya “deyikli” kimi adlarla ifadəsini tapan nikah adəti də vardır. Hələ “antik dövrlərdən bəlli olan”²¹ bu adət iki valideynin dünyaya gələcək uşaqlarının ailə həyatının bəri başdan təyin edilməsi xarakteri daşıyırdı. Belə ki, arvadları hamilə olan iki qardaş, dost, qonşu, yaxud, qohum öz aralarında sövdələşirdilər ki, hansımızın oğlumuz və ya qızımız olsa, onlar bir-birinin nişanlısı sayılacaq. Bu istək-arzu ilə, uşaq doğulduqdan sonra onların bəşiklərinin baş tərəfini iti bıçaqla kərtirdilər (nişanlayırdılar). “Bəşikkərtmə”, yaxud, “bəşikkəsmə” anlayışı da məhz buradan qaynaqlanırdı.

Bəzən deyikli uşaqlar yaşca fərqli olurdular. Yəni, qızı özündən 4-5 yaş böyük oğlana deyikləyirdilər. Ancaq, əksər hallarda deyiklilər eyni yaş qrupunu təşkil edirdilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da²² rast gəldiyimiz “bəşikkərtmə” adətinə xakas türkləri “çaxsıda alıxanı” və ya “sabiğ toy” deyirdilər.²³

¹⁶ Сакинат Гаджиева. **Семья и брак народов Дагестана...** с.147.

¹⁷ А.Захарова. **Социальное положение женщин у Закавказских татар.** СМОМПК, вып. 20, отд. 1. Тифлис: 1894, с.125.

³ Максим Максимович Ковалевский. **Закон и обычаи на Кавказе**, т.1. Москва: 1890, с.91.

⁴ Мухтар Асланович Меретуков (Майкоп). **Экзогамия у адыгов.** Материалы к сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (тезис докладов). Баку, Изд-во Азерб. ССР, 1965, с.205.

⁵ Башир Керимович Далгат. **Материалы по обычному праву ингушей.** Известия Ингушского научно-исследовательского института краеведения, 2-3. Владикавказ, 1930, с.348.

²¹ Севда Самедова. **Этнография древнего Азербайджана: античный период (IV в. до н.э. – III в. н. э.),** Баку, Ecoprint, 2018, с.445.

²² **Kitabi-Dədə Qorqud**, s.150.

²³ Güllü Yoloğlu. **Dədə Qorqud yaşı.** Bakı, “Yeni Nəşrlər evi”, 1999, s.10.

İstər Gəncə əhalisindən, istərsə də digər məlumatçılardan aldığımız sorğa görə, beşikdəyken adaxlanan şəxslər böyüdükdə qeyd-şərtsiz olaraq ailə qurardılar. Atalarının körpəlikdən onlar üçün bağladıqları əhd-peymanə naxələf çıxmaq ağır günah sayılar, iki ailə arasında ədavətə səbəb olardı. Belə hallarla Qafqazın digər xalqları da barışmaz idilər.²⁴

Sözügedən məsələyə Gəncə əhalisi arasında olan qətiyyətlik Gürcüstan azərbaycanlıları-türklərində də hökm sürürdü. Hətta bununla bağlı xalq içərisində aşağıdakı kimi bayatılar da dolayıdır:

Söz vermişəm,
Söz alıb, söz vermişəm.
And pozanı and kəsər,
Beşikdən qız vermişəm.

Can düşər,
Əndam yanar, can düşər.
O qız göbəkkəsmədi,
Elçi getmə, qan düşər.

Qor dolar, oğlan,
Cana qor dolar, oğlan.
Göz qoyma deyikliyə,
Gözün kor olar, oğlan.²⁵

Maraqlıdır ki, “beşikkərtmə” və ya “deyikli” kimi bəlli olan nikahlar bir sıra türk xalqlarında, məsələn, qırğız, qazax, özbək, altay, xakas və tatarlarda yaxın vaxtlara qədər qalmaqda idi.²⁶

Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyat materiallarından bəlli olur ki, keçmişdə qədim türklərdə²⁷ mövcud olan “levirat” (levis latın dilində qayın deməkdir) nikah adəti

²⁴ Наталия Георгиевна Волкова, Гиви Николаевич Джавахишвили, **Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации**. Москва, Наука, 1982, с. 113.

²⁵ Əsəd Əliyev. **XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)**. 2012, s.33-34.

²⁶ Ибрай Алтынсарин. **Очерки обычаев при сватовстве и свадьбе у киргиз Оренбургского ведомства**. Оренбургский отдел Русского Географического Общества. Казань, 1870, вып. 1, с.138; А.П.Потапов. **Материалы по семейно-родовому строю у узбеков-кунградов**. Научная мысль. Самарканд-Ташкент, 1930, №1, с.49, с.37-62; Ольга Александровна Сухарева. **Традиция семейно-родственных браков у народов Средней Азии (в порядке дискуссии)**. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. Москва: 1978, с.126, с.118-131; В.П.Дьяконова **Алтайцы. Свадебная обрядность. Семейная обрядность народов Сибири**. Москва: Наука, 1980, с.19, с.19-24; О.Б.Наумова. **Хакасы. Свадебная обрядность. Семейная обрядность народов Сибири**. Москва, Наука, 1980, с.24, с.24-26; Н.А.Томилов **Сибирские татары (Свадебная обрядность)**. Семейная обрядность народов Сибири. Новосибирск, 1980, с.32, с.31-34.

Azərbaycanda,²⁸ eləcə də Gürcüstan azərbaycanlıları-türkləri arasında da bəlli idi.²⁹ Levirat nikah adətinə görə, mərhum qardaşın arvadı ilə onun subay qardaşı ailə qurardı. Burada əsas məqsəd dul qalmış qadını yad baxışlardan qorumaq, onun yetim uşaqlarını yiyəsiz, başsız qoymamaq, maddi və mənəvi baxımdan təmin etmək olmuşdur.

Levirat nikah məcburi xarakter daşıyırdı. Bəzi hallarda qadın qaynı ilə evliliyə razılıq vermir, uşaqlarını təkbaşına özü böyüdürdü. Ümumiyyətlə, o, ikinci dəfə nikah bağlantısına girmir, bütün çətinliklərə sinə gərərək həyatını davam etdirirdi. Əhali arasında belə qadına “ər kişilərdəndi, buna arvad demək günahdı”, – deyər-dilər.

Gəncə sakinləri levirat nikahın çox əvvəllərə, bir qədər də 1941-45-ci illər müharibəsi ərəfəsinə təsadüf etdiyini, sonrakı dövrlərdə isə tamamilə sıradan çıxdığını söyləyirlər.

Uzaq keçmişdə Azərbaycanda mövcud olan nikah adətlərindən digəri “sororat” (arvadının ölümündən sonra kişinin subay baldızına evlənməsi) olmuşdur. Müqayisəli tarixi-etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, “levirat və sororat nikahlar ... bütövlükdə Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, dünyanın bütün türk xalqlarında yayılmaqla genetik cəhətdən ümumtürk xarakteri daşıyır”dı.³⁰ Sororat adətindən bəhs edən H.Həvilov yazır ki, sözügedən nikaha əsasən, kişi yenidən evlənmək üçün çəkəcəyi toy xərcindən azad olurdu; digər tərəfdən isə kişinin birinci arvaddan qalan uşaqlarına xaladan başqa heç kəs yaxşı qulluq göstərə bilməzdi. Ona görə də ölən qadının ailəsi ilə qohumluq münasibətlərini davam etdirmək məqsədilə kişinin öz baldızı ilə evlənməsi daha sərfəli idi.³¹

Topladığımız etnoqrafik materiallar göstərir ki, 40-50 il bundan əvvəl mövcud olsa da, sonralar Gəncə əhalisi arasında sororat nikahlara rast gəlinməmişdir. Özü də, vaxtilə icra edilmiş olsa da, bu cür nikahlar birmənalı qarşılanmamış, bəzi ailələrdə etirazlar doğurmuşdur.

Çox yayılmasa da, Gəncə şəhər əhalisi arasında “qız-qıza” və ya “al dəyişirik etmə”, “ikibaşlı qohum olma” nikah adəti də olmuşdur. Bu nikah adətinə görə, evdəki gəlinin subay baldızını onun qardaşına, dayısı və ya əmisi oğluna verirdilər. Deməli, sözügedən nikahın əsas səbəbkarı ailədəki gəlin olurdu. Yəni, “baldızının əl qabiliyyətini, iş bacarığını, təmizkarlığını və qonaqsevərliyini görən gəlin istəmirdi o, yad ailəyə düşsün. Bəzən bu cür nikahların bağlanması digər amillərə də söykənirdi. Belə amillərdən biri gəlinin uşağı olmaması idi. Ona görə də əri və ya qayı-

²⁷ Ögəl Bahəddin. Böyük Hun imperiyası. 2 kitabda. I kitab. Bakı, “Gənclik”, 1992, 408 s., s.18.

²⁸ Рахшанда Бабаева. **Материалы для изучения свадебных обрядов на Апшероне в прошлом.** Азербайджанский этнографический сборник. вып. 1. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.182.

²⁹ Ахмед Ахмедов. **Семья и семейный быт азербайджанцев (историко-этнографическое исследование Дманисского района Груз. ССР).** Автореферат дисс. на соис. уч. степ. канд. истор. наук. Баку: 1970 с.12.

³⁰ Hacı Qadir Qədirzadə. Göstərilən əsəri, s.27.

³¹ Həvil Həvilov. **Azərbaycan etnoqrafiyası.** Bakı, Elm, 1991, s.210.

nanası tərəfindən incidilməməsi, boşanıb ata evinə qayıtmaması üçün gəlinin qardaşı, yaxud, başqa qohumu onun baldızı ilə evlənirdi”.³² Bununla belə, barmaqla sayılacaq qədər olsa da, Gəncə şəhər əhalisi arasında iki qardaşın iki doğma bacı ilə evlənməsinə təsadüf edildiyi söylənir.

Türkdilli xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda, eləcə də onun qədim şəhərlərindən olan Gəncədə nikah iki üsulda özünü göstərirdi: elçilik və qızqaçırma. Elçilik üsulunda nikah bağlantısı iki ailənin razılığı əsasında, qohum-əqrəbənin, dost-tanışın geniş tərkibdə iştirakı ilə həyata keçirilirdisə, qızqaçırmada məsələ tamam başqa cür idi. Bu “başqa cür”ü aşağıda açıqlamağa çalışacağıq:

Gəncə əhalisindən əldə etdiyimiz məlumata əsasən, oğlan və qız bir-birini sevsə də, bəzən iki tərəfdən birinin valideynləri onların qovuşmasına maneçilik törədirdilər. Burada oğlanın valideynlərinin qıza, yaxud, onun ailəsinə və ya əksinə, qızın valideynlərinin oğlana, onun ailəsinə xoşları gəlmədiyi bəhanə gətirilirdi. Məhz bu zaman oğlanla qız bir-birinə qoşulub qaçırdılar. Qızın qaçırılmasından xəbər tutan valideynləri müəyyən yollarla onların yerini öyrənir və ara adamı vasitəsilə qızlarının könüllü gəlib-gəlmədiyini yəqinləşdirirdilər. Əgər qız öz istəyi ilə oğlana qoşulub gəldiyini desəydi, onda qız evi məsələni açıb-bükmür, qəzəbli olsalar da, əsəblərini cilovlayırdılar. Vaxt keçdikdən, yəni qızın övladı olduqdan sonra arada barışıqlıq yaranır, bir-birinin ailəsinə gedib-gəlirdilər.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, bəzən qız öz nişanlısına qoşulub qaçırdı. Belə ki, qızın ata və anası kürəkənlərindən külli miqdarda toy xərci və başlıq tələb edirdilər. Bu məbləği verməyə gücü çatmayan oğlan axırda öz nişanlısını götürüb qaçmağa məcbur olurdu.³³ Qeyd edək ki, bu adət Qazax-Ağstafa ellərinin qonşuluğunda yerləşən Gəncə şəhərində də öz icrasını tapmışdı.

Könülsüz qızqaçırma zorakı yolla həyata keçirilirdi. Qızın istəmədiyi, sevmədiyi birinin onu qaçırması çox ağır nəticələrə gətirib çıxarırdı. Bəzən oğlan qıza elçi göndərər, qız valideynləri isə müəyyən bəhanələrlə qohum olmaqdan imtina edərdilər. Bu zaman oğlan öz inadından dönməz, nə yolla olur-olsun qızı götürüb qaçardı. 1910-cu ildə Gəncədə baş verən hadisə bunun bariz nümunəsidir. Belə ki, “may ayının 9-da səhər tezdən Əli Kərbəlayi Həsən oğlu beş nəfər naməlum şəxslə birlikdə Məşədi Nəbi Əli oğlu evdə olmayan vaxt onun mənzilinə soxulmuş və qızı Xanım Məmməd Nəbi qızını zorla qaçıraraq təcili surətdə şəhər kənarına aparmış, qız şərtləşməyə razı olmadıqda, odlu silahdan atəş açmışdır. Bu vaxt onun dostları fayton gətirmiş və qızı qaçıranlar faytona əyləşərək Ağstafa stansiyası istiqamətində gözdən itmişlər”.³⁴

Yaşlı adamların dediyinə görə, bu cür hallar qan-qada törədirdi. Qız tərəfin əli silah tutan cavanları, qohum-əqrəbələri oğlanı təqib edir, atışma nəticəsində hər iki tərəfdən yaralananlar və ölənlər olurdu. Bu isə nəsillər arasında qan düşmənçiliyinə gətirib çıxarırdı. Odur ki, etnoqrafik ədəbiyyatda yazıldığı kimi, oğlanlarının zorla qız qaçırmasından xəbər tutan valideynlər əl-ayağa düşür, hörmətli adamları,

³² Əsəd Əliyev. Göstərilən əsəri s. 35-36.

³³ Şota Salehov. **Etnoqrafik tədqiqatlar. Ailə məişəti. Qazax-Ağstafa elləri** (Toplayanı, tərtib edəni və redaktoru: Şota Saleh). Bakı, Sabah, 1995, s.51.

³⁴ Şota Salehov. Göstərilən əsər, s.50.

ağsaqqal-ağbirçəkləri qız evinə minnətçi salırdılar. Bəzən bu yolla-xeyli xahiş-minnətdən, uzun gəl-getdən sonra barışıq əldə edilərək qan-qadadan sovuşulurdu.³⁵ Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncədə qızqaçıрма adət halını alsa da, geniş xalq kütləsi tərəfindən çox pis dəyərləndirirdi.

Etnoqrafik ədəbiyyat materialları və aparılan sorğudan bəlli olur ki, vaxtilə Qazax və Gəncə zonasında yaşayan əhali arasında dini, həmçinin, milli fərqlərin dərin kök salması üzündən burada qarışıq kəbinlər yox dərəcəsində idi. Azərbaycanlı qadınlar müsəlman olmayan kişilərə ərə getmirdilər. Kişilər isə başqa dinlərə xidmət edən millətlərdən olan qadınlarla çox az hallarda ailə həyatı qururdular.

Nəticə

Beləliklə, aparılan tarixi-etnoqrafik-etnoloji araşdırma göstərir ki, keçmişdən fərqli olaraq, dövrümüzdə Gəncə əhalisi arasında ikiarvadlılıq (poliqam), endoqam (qohum nikah), göbəkkəsmə, levirat, sororat, həmçinin də kroskuzen (dayı oğlu ilə bibi qızı və bibi oğlu ilə dayı qızı), ortokuzen (əmi oğlu ilə əmi qızı və xala oğlu ilə xala qızı) nikahlarına çox az hallarda rast gəlinir. Tibb mütəxəssislərinin qənaətinə görə, yaxın qohumlarla evlənmə genetik qüsurlara da yol açır. Hesab edirik ki, belə nikahların tamamilə sıradan çıxması üçün əhali arasında geniş təbliğat işləri aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Əliyev Əsəd. **XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)**. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 156 s.
2. Həvilov Həvil. **Azərbaycan etnoqrafiyası**. Bakı, “Elm”, 1991, ???
3. **Kitabi-Dədə Qorqud**. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 s.
4. Qeybullayev Qiyasəddin. **Azərbaycanlılarda ailə və nikah**. 2 hissədə. I hissə. Bakı, “Elm”, 1994, 264 s.
5. Qədirzadə Hacı Qadir. **Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında)**. Bakı, “Elm”, 2003, 368 s.
6. Quliyeva Nərgiz. **Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti**. Bakı, “Elm”, 2005, 346 s.
7. Ögəl Bağəddin. **Böyük Hun imperiyası**. 2 kitabda. I kitab. Bakı, “Gənclik”, 1992, 408 s.
8. Rəcəbli Qəzənfər. **Nikah**. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. II c. Bakı, “Şərq-Qərb”, s. 307-315.
9. Salehov Şota. **Etnoqrafik tədqiqatlar. Ailə məişəti. Qazax-Ağstafa elləri** (Toplayanı, tərtib edəni və redaktoru: Şota Saleh). I kitab. Bakı, Sabah, 1995, s.47-63.
10. Yoloğlu Güllü. **Dədə Qorqud yaşı**. Bakı, “Yeni Nəşrlər Evi”, 1999, 136 s.
11. Алтынсарин Ибрай. **Очерки обычаев при сватовстве и свадьбе у киргиз Оренбургского ведомства**. Оренбургский отдел Русского Географического Общества, вып. 1. Казань, 1870, 138 с.

³⁵ Əsəd Əliyev. Göstərilən əsəri, s.37-38.

12. Ахмедов Ахмед. **Семья и семейный быт азербайджанцев (историко-этнографическое исследование Дманисского района Груз. ССР).** Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 1970.
13. Бабаева Рахшанда. **Материалы для изучения свадебных обрядов на Апшероне в прошлом.** АЭС, 1. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, с.177-191.
14. Башир Керимович Далгат. **Материалы по обычному праву ингушей. Известия Ингушского научно-исследовательского института краеведения, 2-3.** Владикавказ, 1930, с.301-364.
15. Васильева Галина Петровна. **Туркмены Нохурлы. Среднеазиатский этнографический сборник.** Москва: Изд. АН СССР, 1954, с.82-215.
16. Волкова Наталия Георгиевна. Джавахишвили Гиви Николаевич. **Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации.** Москва, Наука, 1982, 236 с.
17. Гаджиева, Сакинат Шихемедовна. **Семья и брак у народов Дагестана в XIX – начале XX вв.** Москва: Наука, 1985, 360 с.
18. Дьяконова В.П. **Алтайцы. Свадебная обрядность. Семейная обрядность народов Сибири.** Москва, Наука, 1980, с.19-24.
19. Жирмунский Виктор Максимович. **Тюркский героический эпос. Избранные труды.** Ленинград, Наука, 1974, 728 с.
20. Захаров А. **Домашний и социальный быт женщин у Закавказских татар.** СМОМПК, вып. XX, отд.1. Тифлис, 1894, с.91-157.
21. Ковалевский Максим Максимович. **Закон и обычаи на Кавказе. Т.1.** Москва: 1890.
22. Меретуков, Мухтар Асланович. **Экзогамия у адыгов.** Материалы к сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (тезис докладов). Баку, Изд. Азерб. ССР, 1965, с. 205
23. Наумова, О.Б. **Хакасы. Свадебная обрядность.** Семейная обрядность народов Сибири. Москва: Наука, 1980, с.24-26.
24. Потапов, А.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков-кунградов. **Научная мысль, №1.** Самарканд-Ташкент, 1930, с.37-62.
25. Самедова Севда Тофик кызы. **Этнография древнего Азербайджана: античный период (IV в. до н. э. – III в. н. э.).** Баку, “Ecoprint”, 2018, 732 с.
26. **Семейная обрядность народов Сибири: опыт сравнительного изучения.** Москва, Наука, 1980, 240 с.
27. Серебрякова, Мэри Низамовна. **О некоторых пережитках материнского рода и ранних форм семейно-брачных отношений у турок Малой Азии.** Страны и народы Востока. Вып. 8. Москва: 1969, с.248-258.
28. Сухарева Ольга Александровна. **Традиция семейно-родственных браков у народов Средней Азии (в порядке дискуссии).** Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. Москва, 1978, с.118-131.
29. Томилов Н.А. **Сибирские татары (Свадебная обрядность).** Семейная обрядность народов Сибири. Новосибирск, 1980, с.31-34.

MƏLUMATÇILAR

1. Əliyeva Aygün Mübariz qızı – (1983-cü il doğumlu), Gəncə şəhəri.
2. Əsədova Elmira Kamal qızı – (1965-ci il), Gəncə.
3. İbrahimov Xəlil Əsəd oğlu – (1983-cü il), Gəncə.
4. Quliyeva Ruziyə Zaman qızı – (1955-ci il), Gəncə.
5. Məmmədov Asif Arif oğlu – (1985-ci il), Gəncə.
6. Mirzəyev Sədi İsmayıl oğlu – (1961-ci il), Gəncə.
7. Səfiyev Mehman Fərhad oğlu – (1966-cı il), Gəncə.
8. Şirinova Aysel Ələsgər qızı – (1989-cu il), Gəncə.
9. Tağıyev Heydər Yusif oğlu – (1974-cü il), Gəncə.
10. Zeynalzadə Tərhan Əmir qızı – (1976-cı il), Gəncə.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT AUTHOR

Əsəd Əliyev – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Əmənova Bahar – böyük elmi işçi, AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Asad Aliyev– Doctor of Philosophy in history, associate professor. A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

Amanova Bahar – senior researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku